

RESTAURAREA UNEI TIPĂRITURI CANON MISSAE PONTIFICALIS, VENEȚIA, 1731

Marina AVRAM

Canon Missae ad usum Episcoporum ac Praelatorum solemniter vel private celebrantium, Venetiis, ex Typographia Balleoniana, 1731, este o carte de cult folosită uzual în ritul bisericesc apusean, care conține tipicul și canonul liturghiei episcopale pentru fiecare zi a săptămânii, rugăciuni specifice la sfințirea episcopului, înainte și după împărtășire, comemorare de vii și de morți. De asemenea, la sfârșit există poezia Sfântului Apostol Toma pentru Euharistie. Obiectul este o tipăritură având învelitorile confecționate din piele de culoare maron-roșcat, tăbăcită cu tanini vegetali prezentând ornamente cu motive florale, încadrate în două chenare cu medalion central, păstrând parțial culoarea aurie. Are lungimea de 42 cm și lățimea de 28 cm. Scoarțele sunt executate din carton, ancorate la corpul cărții prin prelungirea nervurilor, fără urme de închizători metalice sau curelușe. Tranșele prezintă urme de aurire. Forțașurile sunt duble, din hârtie marmorată, parțial degradate. Cotorul este ușor rotunjit, înclieat cu clei de oase.

Datorită gradului avansat de degradare, nu se poate stabili cu certitudine natura materialului cu care a fost căptușit cotorul. Cusătura este continuă, executată cu ață de bumbac, fiind parțial degradată, desfășurată pe 8 nervuri duble, profilate, realizate din sfoară de cânepă, cu 2 lănișoare la capul și respectiv piciorul cărții. Hârtia suport este o hârtie manufacturată cu linii de apă; prima și ultima filă au nuanțe mai deschise, provenind de la mori de hârtie diferite. Grosimea hârtiei are valorile cuprinse între 0, 24 mm și 0, 28 mm ajungând până la 0, 21 mm în zonele deteriorate.

Cartea are 155 de pagini numerotate cu cifre arabe, cuprinzând două coloane care alternează cu portative ce conțin note muzicale. O pagină are 25 de rânduri cu semnătură sau opt portative însoțite de text. Scrierea este tipărită cu cerneală ferogalică și chinovar (roșie). Însemnările manuscrise sunt executate cu cerneală ferogalică și cu creion. Ca elemente decorative întâlnim ilustrații gravate de mărimea 32,7 x 21 cm sembrate: „Suor Isabella Picini Scolpi” la paginile: 1, 4, 32, 42, 48, 54, 58, 66, 72, 78, 84, 90, 96, 100, 110; vignete bogat ilustrate, cu dimensiunea de 14,1 x 10,5 cm fila 3 ; 9,7 x 7 cm la pagina 15; 9,3 x 6,3 cm la pagina 30, 41; 13,7 x 9,2 cm sembrate: „Suor I.P.F.” la paginile: 47, 53, 65, 67, 71, 77, 89, 95, 104, 108; inițiale bogat ilustrate de dimensiunea 3 x 3 cm la paginile: 33, 49, 55, 59, 73, 79, 91, 101, 105, 111, 118, 120 realizate la început de rând sau de capitol, cu cerneală tipografică neagră. Filigranele existente pe prima și ultima

filă (**fig. 3** și **4**) pot fi identificate la planșele 381 și 418 respectiv figurile 1510 și 1611, în catalogul *Monumenta Chartae Papyraceae Historiam Illustratia*¹.

Cartea păstrează însemnări manuscrise, ștampile și ex librisuri ce dovedesc circulația ei de-a lungul timpului. Acestea dovedesc prezența cărții, la un moment dat, în colecția Consistoriului Capitlului de la Alba Iulia (1815), de unde a intrat în colecția Muzeului Societății de Istorie, Arheologie și Științe Naturale din Alba Iulia, din care s-a format și constituit Muzeul Național al Unirii de astăzi. Astfel, există aplicată ștampila Muzeului Societății de Istorie, Arheologie și Științe Naturale a jud. Alba (1888), atât la capul cât și la piciorul cărții, echidistant în raport cu tranșa cărții. În prezent, cartea se află în colecția Bibliotecii Muzeului Național al Unirii din Alba Iulia și are numărul de inventar 2350.

O bună conservare a cărților de patrimoniu necesită totodată o atenție deosebită și în ceea ce privește activitățile în care acestea sunt implicate: manipularea, ambalarea, transportul, mișcarea și etalarea lor. Numeroase reguli și măsuri luate în acest sens încearcă să pună bunurile culturale la adăpost de efectele deteriorante care ar putea surveni în timpul acestor operațiuni. Neglijența și neatenția joacă un rol important în determinarea efectelor fizico-mecanice². Efectele produse de acești factori duc la deteriorări mecanice grave: ruperi, zgârieri, striviri favorizate de prinderea și manipularea lor incorectă, trântirea sau scăparea lor din mână. În consecință, mânuirea corectă a bunurilor culturale reprezintă o cerință majoră ce trebuie respectată cu strictețe.

Deteriorarea fizico-mecanică a cărților este cauzată nu doar de o păstrare și manipulare necorespunzătoare, ci și de îmbătrânirea naturală a materialelor din care este confecționată. Acest tip de degradare depinde în mare măsură de modul în care s-a realizat legătura cărții, de alegerea pielii potrivite la dimensiunea volumului și de manevrarea corectă a acesteia. Procedeele incorecte de depozitare și manevrare a cărților pot provoca deteriorări de natură fizică a copertelor din piele³. Rafturile improprie, înghesuirea cărților, așezarea acestora altfel decât în poziție de repaus, și în funcție de mărimea lor, pot fi cauze importante ale deteriorării cărților.

Printre degradările fizico-mecanice ale volumului cercetat și restaurat de noi amintim: pierderea unității caietelor care formează corpul cărții; îndoiri, răsuciri, fisuri, franjurări ale filelor ca urmare a manipulării necorespunzătoare; pierderi de material suport, purtător de informație scrisă, exemple: filele 35, 83, 85; pătarea suportului papetar în zona colțului de răsfoire; pete de proveniențe diferite, datorită păstrării și manipulării necorespunzătoare exemple : filele 17, 56, 57, 61, 63, 65, 67, 70, 71, 89, 92, 97, 99, 100, 110, 111, 129; desprinderi de file, lipsa mijloacelor; file parțial deteriorate, exemple: filele 85, 91; file tăiate cu obiecte ascuțite; degradarea pielii utilizate pentru îmbrăcarea scoarțelor (**fig. 1**);

¹ Eineder [1950], p. 600.

² Moldoveanu 1999, p. 17.

³ Calvini 1995, p. 35.

rosături, zgârieturi ample pe suprafața pielii; pierderi de material la cap și picior datorită manipulării necorespunzătoare (**fig. 5**); deformări și pierderi de material ale scoarțelor; degradarea parțială a cusăturii, a nervurilor și a lăntșoarelor; detașarea și pierderea capitalbandului datorită degradării învelitorilor la cap și respectiv picior. Printre degradările fizico-chimice ale volumului amintim: o ușoară îmbrunire a hârtiei de forzaț ca urmare a acidității, datorită păstrării în condiții de temperatură și umiditate necorespunzătoare (**fig. 2**); halouri datorate migrării apei împreună cu impuritățile prezente, exemplu: filele 37, 59, 61, 65, 71, 73, 100, 109; pete de rugină, exemplu: pag. 45; pete de diferite proveniențe; degradarea fizico-chimică a învelitorilor în zona colțurilor datorită manipulării și acidității la contactul cu degetele umezite de transpirație și salivă; pierderea materialului de înclieiere.

Dintre insecte, cele mai des întâlnite în colecțiile de carte veche sunt Anobidae, Dermestidae, peștișorii de argint etc. Printre factorii care au favorizat atacul agenților biologici putem enumera: praful, neaerisirea, temperatura ridicată și umiditatea crescută. Insectele care deteriorează atât suportul papetar cât și rafturile, se dezvoltă și se reproduc la valori normale ale umidității relative, cuprinse între 40 și 60 %. Praful are o compoziție eterogenă și variabilă, iar elementele de natură chimică sau biologică, ce intră în alcătuirea sa, pot produce obiectelor degradări importante⁴. Aerisirea insuficientă a spațiului de păstrare sau expunere favorizează dezvoltarea microorganismelor și insectelor. Așadar trebuie ca aerisirea să se facă doar în intervalul optim de timp al zilei. Majoritatea agenților biologici se dezvoltă (sau nu) peste (sau sub) un anumit nivel al valorilor temperaturii și umidității relative⁵.

Controlul temperaturii permite prevenirea apariției și dezvoltării agenților biologici, cu condiția ca valorile de temperatură să fie corelate cu valorile umidității relative. Umiditatea crescută favorizează dezvoltarea microorganismelor. Majoritatea au nevoie, pentru a germina, de o umiditate relativă de peste 65 %. Deteriorări produse ca urmare a atacului de insecte: găuri mici circulare, alungite și ramificate în zona cotorului ca urmare a atacului xilofag (anobidae și dermestidae); dejecții de insecte; mici orificii circulare, alungite și ramificate existente în scoarțe și învelitori.

În urma testelor de laborator și a analizării structurii hârtiei din alcătuirea volumului cercetat, s-au identificat atât natura fibrelor, metoda de producere, cât și omogenitatea, metoda și materialele folosite la înclieiere, nebulozitatea, difuzia apei în hârtie, prezența liniilor de apă și a filigranului, precum și grosimea hârtiei. În urma acestor rezultate s-a stabilit maniera de restaurare a piesei, etapele și tratamentele de laborator, compatibile cu acest caz. Hârtia suport este produsă manual, din fibre de in și cânepă, marcată cu linii de apă. Este omogenă și nu prezintă particule nedefibrate în masă. Pe traiectul liniilor de apă se observă o

⁴ Mihalcu 1970, p. 49.

⁵ Gallo 1992, p. 80.

nebulozitate ușoară, nu prezintă finisaje speciale de suprafață, înclieirea fiind făcută cu gelatină, în tehnică mixtă. Reacția KI-I2 este negativă, iar difuzia apei în hârtie este anizotropă, ceea ce înseamnă că hârtia nu are proprietăți egale în toate direcțiile. În urma testelor de solubilitate a cernelurilor folosite atât la redactare, cât și a celor utilizate la efectuarea unor însemnări manuscrise, s-a constatat faptul că acestea nu prezintă tendință de solubilizare la nici unul din testele folosite: picurare, tamponare și frecare, fiind foarte stabile.

Înainte oricărei intervenții, se întocmește dosarul de restaurare care constă în expunerea tuturor elementelor caracteristice volumului, atât a blocului de file, cât și a legăturii de carte, necesare în vederea relegării volumului, în raport cu epoca în care a fost realizat. Acesta este un document care atestă corectitudinea intervenției de restaurare. S-a propus restaurarea cu descoaserea volumului, deoarece cartea și-a pierdut parțial unitatea, prin degradarea cusăturii, nervurilor, detașarea și degradarea scoarțelor, a învelitorilor din piele și pierderea capitalbandului. Hârtia suport de text a fost puțin afectată de atacul microbiologic, având un pH favorabil. Potrivit principiului restaurării *primum non nocere*, nici un bun de patrimoniu nu trebuie să fie afectat în nici o formă sau împrejurare în cursul procesului de restaurare⁶. Actul de restaurare nu își propune să creeze un obiect nou, ci urmărește să aducă obiectul la o stare, la un aspect morfologic care să comunice cât mai complet funcția acestuia înainte de introducerea sa în colecție. Completarea lacunelor, întregirea părților lipsă la obiectele care au suferit amputări masive, se face diferențiat de la un gen de restaurare la altul. Deși este de preferat ca restaurarea să se facă fără descoaserea volumului, păstrând astfel cât mai mult din aspectul, caracteristicile și tehnicile originale, în cazuri speciale, salvarea cărților vechi nu se poate face decât apelând o altă metodă, cunoscută sub denumirea de restaurare cu descoaserea volumului.

În cazul nostru, datorită gradului avansat de deteriorare în care se găsesc toate elementele constitutive, atât ale corpului cărții cât și ale legăturii, s-a optat pentru restaurare cu descoaserea volumului. Desprăfuirea s-a executat cu o pensulă moale, în vederea îndepărtării depozitelor de praf și a altor depozite de murdărie prezente pe suprafața hârtiei. Descoaserea volumului s-a executat cu o forfecuță și cu ajutorul fălțuitorului din os pentru desprinderea stratului de adeziv. Protejarea scrisului s-a făcut în cazul ștampilelor, cu soluție de carboximetilceluloză în concentrație de 3%, aplicându-se straturi succesive, prima dată pe verso-ul ștampilei, ulterior pe fața acesteia. Consolidările suportului papetar realizate cu vâl japonez s-au executat pe zonele fragilizate ca urmare a degradării fibrelor de celuloză și a pierderii agentului de înclieiere, precum și pe o parte și pe cealaltă a numeroaselor fisuri și a desprinderilor de material suport, purtător de informație scrisă. Vâlul japonez s-a aplicat pe o parte și pe cealaltă a găurilor produse de insectele xilofage. Completarea lacunelor cu hârtie japoneză s-a făcut la dublu, iar adezivul folosit a fost

⁶ Brandi 1996, p. 35.

carboximetilceluloza în concentrație de 2,5%. Așa cum se procedează, și în cazul de față, hârtia japoneză folosită la dublu, împreună cu agentul de lipire, au aceeași grosime cu grosimea suportului, pentru a realiza o restaurare corectă, fără să existe tensiuni între cele două materiale. Presarea intermediară, după consolidare și completare, s-a făcut între netexuri, în presă ușoară, înainte de uscarea adezivului folosit la completarea lacunelor. Astfel s-a făcut o bună aderență și s-a realizat planeitatea materialelor.

Coaserea propriu-zisă a blocului cărții s-a efectuat cu ață de bumbac, începând cu ultimul fascicul. În timpul coaserii acul a străpuns fiecare fascicul, pe toată lungimea lui, în dreptul fiecărei nervuri, prin atașarea la acestea. S-au verificat în mod regulat distanțele dintre nervuri, pentru ca acestea să nu se modifice în timpul coaserii. Forzațul a fost cusut de ultimul fascicul, respectiv primul fascicul, iar aripioara a fost lipită de cel de-al doilea fascicul, pentru a conferi o mai bună rezistență la acțiunile mecanice la care va fi supusă ulterior cartea. Restaurarea învelitorilor de piele s-a făcut prin completarea lacunelor existente (în special cotor și colțuri) cu piele tăbăcită vegetal cu aceleași proprietăți și caracteristici celei originale (**fig. 7**). De asemenea, s-a prelungit zona superioară și cea inferioară a cotorului în scopul realizării capişoanelor. Acestea au fost subțiate prin procedee mecanice, cu ajutorul bisturiului, realizându-se operația de șerfuire a pielii după profilul lacunelor. Adezivul folosit a fost pasta de amidon, combinată cu C.M.C. (acesta conferă proprietăți antifungice adezivului). În urma completării tuturor lacunelor, învelitorile s-au așezat în presă, între platane și s-au utilizat coli din hârtie de filtru și coli de netex (acestea au rolul de a proteja ornamentele imprimate în sec, existente pe suprafața învelitorilor). Tragerea învelitorilor pe scoarțe s-a executat urmărindu-se profilarea nervurilor și protejarea ornamentelor existente. Emolierea învelitorilor s-a efectuat cu cremă British (lanolină anhidră 200 gr, ceară de albine 14 gr, ulei de cedru 20 ml, n-hexan 200 ml), prin aplicarea unui strat subțire și uniform pe toată suprafața învelitorilor. Integrarea cromatică s-a realizat acolo unde a fost necesar, pe suprafața pielii, evitându-se stridența cromatică. Apoi s-a confecționat cutia de protecție din carton cu pH neutru. Aceasta va asigura o bună conservare viitoare a volumului.

Pentru o bună conservare a cărții în spațiul bibliotecii păstrătoare se recomandă optimizarea condițiilor microclimatică⁷ la o umiditate relativă cuprinsă între 50-65%, corelată cu valori optime de temperatură, fără fluctuații, ferită de praf, poluare și de radiații ultraviolete și infraroșii. Pentru protejarea legăturii, a corpului cărții se recomandă păstrarea volumului în cutia de protecție, în poziție de repaus. De asemenea se va feri de șocuri și trepidații și se recomandă limitarea răsfoirii și expunerii volumului într-o expoziție permanentă. Se va apela la o expunere temporară, cu schimbarea periodică a filelor de expunere.

⁷ *Norme de conservare* 1994, p. 5.

The Restoration of *Canon Missae Pontificalis, Venice, 1731*

(Abstract)

This contribution is an account of the restoration process of a volume entitled *Canon Missae ad usum Episcoporum ac Praelatorum solemniter, vel private celebrantium*, printed in Venetiis, ex Typographia Balleoniana, in the year 1731. It is a religious book commonly used in the Western Church and contains the typical and canonical episcopal liturgy for every day of the week, the commemoration dates of the living and the dead, from the Epiphany until the apodosis of the Afterfeast (14 January). It also contains specific prayers for the consecration of bishops and all that is needed for the moments preceding and following the sacrament. At the end stands the holy Apostle Thomas poem for the Eucharist. The book is kept in the collection of the Library of the National Museum of Union, Alba Iulia and its whereabouts could be traced due to the hand-written notes on its pages. These notes attest the presence of the book in the collections of the Consistory of the Chapter from Alba Iulia (1815). Then, it entered the collection of the Museum of the History, Archeology and Natural Science Society in Alba Iulia which later on became the National Museum of Union.

The book contains decorative elements, engraved illustrations, vignettes, richly illustrated initials, scores, and, on the first and last pages, watermarks. According to the restoration principle of *primum non nocere*, no heritage item shall get damaged in any way or circumstance during the restoration process. Under this principle we proceeded to the restoration of the book mentioned earlier as its integrity had been partially compromised: the sewing, ribs, boards and leather covers degraded and the headband was lost. The pages are slightly affected by microorganisms and has a favourable pH. Due to the advanced degree of deterioration of the entire book, body and binding, the decision was taken to unsew the volume in order to restore it. For a better conservation it is advisable that the restored volume be kept in a suitable microclimate (in terms of relative humidity, temperature, light source and intensity etc.) with the protective casing in horizontal position and be displayed only for short periods of time.

Explanation of figures

- Fig. 1.** Front cover, before restoration.
- Fig. 2.** Title page, before restoration.
- Fig. 3.** Watermark - first leaf.
- Fig. 4.** Watermark - last leaf.
- Fig. 5.** Degradations of the spine - tail area.
- Fig. 6.** Title page, after restoration.
- Fig. 7.** Front cover, after restoration.

Abrevieri bibliografice

- Brandi 1996 - C. Brandi, *Teoria restaurării*, București, Editura Meridiane, 1996.
- Calvini 1995 - P. Calvini, „Cauzele chimice ale degradării materialelor”, în *Probleme de patologie a cărții. Culegere de material documentar*, vol. 31, București, 1995.
- Eineder [1950] - G. Eineder, *Monumeta chartae papyraceae historiam illustratia*, Holland, Editura Hilversum, MCML [1950].
- Gallo 1992 - Fausta Gallo, „Cauze biologice ale degradării materialelor de bibliotecă”, în *Probleme de patologie a cărți. Culegere de material documentar*, vol. 31, București, 1992.
- Mihalcu 1970 - M. Mihalcu, *Conservarea obiectelor de artă și a monumentelor istorice*, București, Editura Științifică, 1970.
- Moldoveanu 1999 - A. Moldoveanu, *Conservarea preventivă bunurilor culturale*, București, 1999.
- Norme de conservare* 1994 - *Norme de conservare a patrimoniului cultural național*, București, Editura Museion, 1994.

Cuvinte-cheie: Canon Missae Pontificalis, carte veche, degradare, restaurare, hârtie, piele, filigran, conservare.

Keywords: Canon Missae Pontificalis, old books, degradation, restoration, paper, leather, watermark, conservation.

Fig. 1. Scoarța 1, înainte de restaurare

Fig. 2. Pagina de titlu, înainte de restaurare

Fig. 3. Filigran – prima pagină.

Fig. 4. Filigran – ultima pagină.

Fig. 5. Degradări ale cotorului cărții – zona piciorului.

Fig. 6. Pagina de titlu, după restaurare.

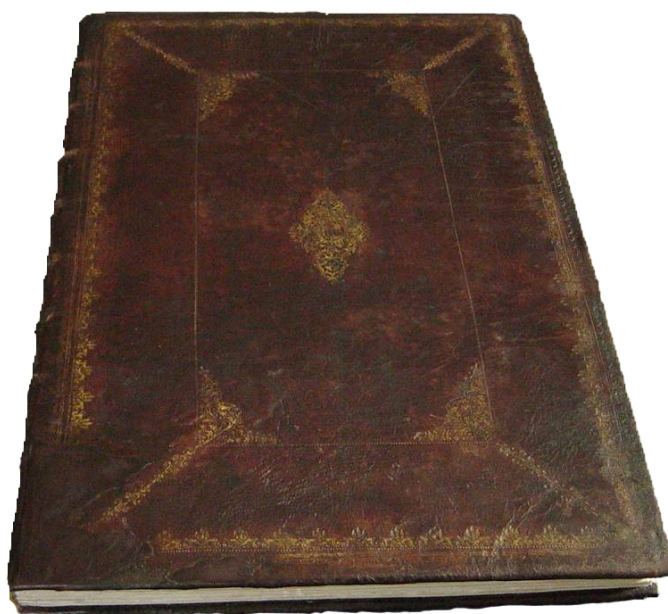

Fig. 7. Scoarța 1, după restaurare.

